

HANKOVSKY TAMÁS

Fichte esszéje az igazságról

Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) szegény sorsú családban született, és rendkívüli tehetsége révén lett házitanítóból a korszak egyik legrangosabb német egyetemének, a jénainak a tanára. Mikor 1794 első napjaiban a professzori felkérését kapta, még csak a francia forradalom és az emberi szabadság lelkes szószólójaként volt ismert, aki olyan mélyen megértette és magáévá tette az akkor még mindig csak születő félben levő, de máris nagy feltűnést keltő kanti filozófiát, hogy egyik név nélkül megjelent művét kezdetben mindenki Kantnak tulajdonította. Ám szinte egy időben azzal, hogy e teljesítménye elismeréseként Jénába hívták, egész későbbi életművét meghatározó új felismerésre jutott. Így májusban már önálló filozófiai rendszer, az úgynevezett tudománytan birtokában kezdhette meg egyetemi előadásait, amelyek mindjárt az első szemeszterben lefektették a német idealizmus alapjait. Úgynevezett magánelőadásainak írásos változata, *A teljes tudománytan alapja* a filozófiatörténet legjelentősebb dokumentumai közé tartozik.

Nézeteinek e rendszeres és argumentatív kifejtésével párhuzamosan egy másik előadás-sorozatot is tartott ebben a félévben, amely közérthető formában, az érvek helyett inkább retorikai eszközökben bízva próbálta a szélesebb hallgatóságot radikálisan új látásmódjára hangolni. Ennek lezárásaként hangzottak el azok a gondolatok, amelyeken az itt közölt esszé, *Az igazság iránti tiszta vonzalom élénkítéséről és fokozásáról* alapul.

Az előadássorozat szövege csak töredékesen maradt fent, programja mégis jól rekonstruálható (az első öt előadás, amelyet szerzője publikált is, *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről* címmel magyarul is megjelent). Fichte mindenekelőtt az ember rendeltetését tisztázta önmagában, illetve a társadalomban, majd „a tudás emberével”, az értelmiségivel kapcsolatos eszményét fejtegette. Ennek során Rousseau-val vitatkozva a tudomány és a kultúra jelentőségével foglalkozott, és azzal, milyen jellegű tudásra van szüksége az értelmiséginek. Sajnos nem maradtak fent azok az előadások, amelyek az e tekintetben legfontosabb tudásformával, a filozófiával szembeni előítéletek tárgyalásával vezettek át ahhoz a három további előadáshoz, amelyek szövege *A filozófia betűjéről és szelleméről* címen ma is olvasható.

Ez utóbbi előadások Fichte filozófiájának számos alapfogalmát megvilágítják. Közéjük tartozik az „önmagát tételező én”, amely nemcsak önmagát „tételezi”, alapozza meg, hanem mindent, *amit csak tudunk* vagy tudhatunk: hiszen minden tudásunk attól függ, hogy kik vagyunk, és milyenek vagyunk. Mivel a filozófia a tudásról szóló tudás, vagyis *tudománytan*, elsődleges tárgya e tudás forrása, az „én”, az emberi szellem. Nem a természeti vagy a természetfeletti világ megismerését célozza, hanem abban látja legfőbb feladatát, hogy magát a megismerést végző szubjektumot vizsgálja. A megismerő így megismerésének objektumává válik. A filozófia érdeklődése mindenekelőtt a szubjektum megismerő tevékenységére irányul, mégpedig ennek is azokra az eleve a szubjektumban rejlő (nem tanulás útján, kívülről szerzett) eszközeire, amelyek minden megismerésben szükségképpen szerephez jutnak. Ha vannak ilyen eszközök – ezt pedig már Kant is bizonyította –, akkor döntő mértékben hatá-

rozzák meg, milyen ismeretekre tehetünk szert, és így azt is, milyennek tűnik számunkra mindaz, ami ismereteink tárgya lehet. (Hasonlóképpen ahhoz, hogy az ember csak azért képes színeket tulajdonítani a tárgyakra, mert szeme különbözik számos állatfajétól, amely pusztán fekete-fehér képeket lát). Így pusztán azáltal, hogy önmagunkba pillantva számba vesszük megismerésünk módját és eszközeit, legalábbis alapvonásaiban feltáru előttünk az is, ami e megismerés tárgya lehet. Ezért még az eddigieknél is radikálisabban fogalmazhatunk: a megismerő szubjektum nemcsak azt alapozza meg, *amit tudunk*, hanem azt is, *amiről tudunk*. Ha például egy dolog, amiről azt tudom, hogy egy bizonyos alakja van, valójában mégiscsak más alakú lenne, akkor a rá vonatkozó tudásom téves volna, és nem is volna tudás. Aki tehát nem akarja elvitatni a szóban forgó dologra vonatkozó tudásomat, annak el kell ismernie, hogy éppen olyan, mint amilyennek ismerem. Csakhogy az, amit a dologról tudok, tőlem, a róla tudó szubjektumtól függ (hasonlóan ahhoz, ahogyan a színek ismerete a szem felépítésén múlik), és így a tudásomnak pontosan megfelelő dolog is a szubjektumtól függ, vagyis nemcsak a *tudásom* függ tőlem, az én megismerőképességem lehetőségeitől, hanem a *tudásom tárgya* is.

Akármilyen furcsán hangozzék is mindez, éppen ezek voltak már az ünnevelt kanti filozófia alap gondolatai is. Fichte azonban még Kantnál is tovább ment a szubjektum valóságkonstituáló szerepének felértékelésében, és a köznapi értelemben vett valóság *minden vonását* kizárólag az én tevékenységéből eredeztette. Igaz, olyan tevékenységéből, amelynek az én nem feltétlenül van tudatában, és amelyet nincsen hatalma megváltoztatni. E két körülmény az oka, hogy a köznapi tudat nem ismeri fel, hogy az úgynevezett külvilág valójában nem független tőle. Csak a filozófia tudatosíthatja számunkra énünk szükségszerű cselekvésmódját, mégpedig úgy, hogy mindentől elvonatkoztat, és csak magát az ént vizsgálja.

Fichte értett hozzá, hogy e különös gondolatokat hatásos szónokként tolmácsolja, és pillanatok alatt a korabeli szellemi élet egyik legrangosabb (ugyanakkor legvitatottabb) szereplőjévé vált. Így történhetett, hogy 1794 júniusában Humboldt és a történész Woltmann mellett Fichtét is ott találjuk Schiller előkészületben levő folyóiratának belső munkatársai között, akikhez később Goethe és Herder is csatlakozott. A *Die Horen* nagyigényű vállalkozás volt, amely kulturális egységbe kívánta fogni az államiság szintjén széttagolt és a vélemények terén megosztott németeket. Ennek érdekében lemondott a vallási és a politikai témákról, sőt egyáltalán mindenről, aminek aktualitása volt, és inkább a történelmet kívánta faggatni az elmúltakról, a filozófiát pedig a jövőőről. De nemcsak a németeket vagy legalábbis a német értelmiséget akarta egyesíteni azáltal, hogy megpróbált minden számottevő író magá köré gyűjteni, és a különböző rivális szellemi orgánumok helyett egyetlen megnyilatkozási fórumot teremteni a legkiválóbbak számára, hanem a kultúra különböző területeit is. Schiller hitt abban, hogy a művészetek, a tudományok és a filozófia nemcsak egymás mellett fognak megjelenni folyóiratában, hanem kölcsönhatásba is lépnek, és erősíteni is fogják egymást. Arra törekedett, hogy „a szépséget tegye meg az igazság közvetítőjének, az igazság révén pedig tartós alapot és nagyobb méltóságot adjon a szépségnek”.¹ Ha ugyanis a kultúra területei képesek ilyen harmonikus egységet alkotni lapjain, akkor az is elérhetővé válik, hogy a *Die Horen* „a politikailag részekre szakadt világot az igazság és a szépség zászlaja alatt egyesítse”.² Ez a cél fejeződik ki már a címében is: „Illem és rend, igazságosság és béke lesznek tehát

¹ Friedrich Schiller: [cím nélküli előszó]. In *Die Horen. Jahrgang 1795 Erstes Stück*. III–IX.; V.

² I.m. IV.

e folyóirat szelleme és törvénye. A három testvéri óra, Eunomia, Diké és Eiréné fogják irányítani. Ezekben az istenekben tisztelték a görögök a világot megtartó rendet, amelyből minden jó fakad.”³

E magas igényeknek a folyóirat, illetve a mögötte álló szellemi bázis hosszú távon nem tudott megfelelni, és a negyedik évfolyam már nem jelent meg. Ehhez Schiller szigora is hozzájárult, amellyel például Fichte *A betű és a szellem a filozófiában* című művének közlésétől is elzárkózott. Ez a három levélből álló írás csak címében idézi az első jénai szemeszterben tartott előadássorozat három tagját. Tőlük nagyban eltávolodva valójában az „esztétikai ösztönről” szól, amely a megismerésre irányuló és a gyakorlati ösztönünk mellett az embert emberre tevő önálló cselekvés ösztönének harmadik megnyilvánulási formája. Fichte a *Die Horen* kedvéért jelentősen módosította tehát előadásai szövegét, és olyan témához nyúlt, amely nem tartozott érdeklődésének középpontjába.

Hasonlóképpen írta át az említett előadássorozat utolsó két előadását is, amikor a folyóirat első számába szánt esszévé formálta őket. Ebben az eredeti tervek szerint csak Goethe két alkotása és Schiller korszakalkotó művének, a *Levelek az ember esztétikai neveléséről* címűnek az első része jelent volna meg, ám az utolsó pillanatban terjedelmi okokból a szerkesztő Fichtétől is kért egy írást. Így született *Az igazság iránti tiszta vonzalom élnépszerűséről és fokozásáról* a nyári szemeszterben tartott előadások gondolataiból. Fichte ekkor, 1794 végén meglehetősen nehéz hónapokat élt, és a hirtelen jött felkérésnek csak ügyvel-bajjal tudott eleget tenni. Erről árulkodik a szöveg stílusa és kifejtésének vázlatossága is, amelyért Schillerhez írott levelében a szerző is mentegetőzött, és amelyet a kortársak is kifogásoltak, ezzel is hozzájárulva ahhoz, hogy az addigra sokféle támadás keresztútjába került Fichte második írását a *Die Horen* már ne közölje.

Mások viszont kifejezetten nagyra értékelték Fichte igazságról szóló esszéjét. Egy recenzió szerint például „Egy ilyen tanulmányt, amely ennyire eleven, erőteljes nyelven közvetít igazi filozófiai érveket az emberiség legnagyobb kérdéséhez, helyes volna további megfontolások nélkül minden lehetséges módon sokszorosítani, újra meg újra kinyomtatni, amíg csak el nem jut valamennyi olvasóhoz”.⁴ A kissé nehézkesen induló esszé helyenként valóban szárnyalóvá válik, mivel tapinthatóvá lesz benne szerzője lelkesültsége és az igazság melletti elkötelezettsége. Az „igazság barátjának” mély átéléssel megrajzolt alakját, akinek eltökélt kutatómunkával kialakított meggyőződését mások véleménye soha nem ingathatja meg, Fichte bizonyára önmagáról mintázta. Ő sem engedett saját igazából azokban a mű megírásakor már zajló harcokban, amelyeket a jénai professzortársakkal, a hallgatói egyletekkel, az egyetemi és az állami hatóságokkal folytatott. Egy ilyen összetűzés vezetett néhány év múlva katedrája elvesztéséhez is.

Nemcsak a mű stílusa, hanem mondandója is élénk visszhangra talált a kortársak között. A legnagyobb megütközést az igazságnak az a fogalma keltette, amelyhez hasonlót korábban senki sem képviselt ennyire nyíltan és kizárólagosan. Akkoriban éppúgy, mint napjainkban, a legtöbben azt az állítást tekintették igaznak, amely megfelel a tényeknek vagy a dolgoknak, vagyis amelyik éppen azt mondja ki, ami van. Ez az igazság korrespondencia- (vagy adek-

³ I.m. VI.

⁴ Idézi: Reinhard Lauth – Hans Jacob (szerk.): Johann Gottlieb Fichte Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Reihe I. Band 3. *Werke 1794-1796*. Stuttgart – Bad-Cannstatt, Frommann, 1966. 81.

váció-) elmélete. E felfogás szerint tehát a mondatok igazsága a *tartalmukkal* kapcsolatos, hiszen ez a tartalom ad vagy nem ad vissza valamit a világ tényleges állapotából. Kant ugyan hangsúlyozta már, hogy ismereteink igazságának egyik *kritériuma* formális, nevezetesen hogy ne mondjanak ellent önmaguknak vagy egymásnak, de magát az igazságot nem azonosította az ismeretek összhangjával, hanem ő is úgy gondolta, hogy a tételek igazsága a valóságnak való megfelelésükben áll. Az ellentmondás-mentesség eszerint csak szükséges, de nem elégséges feltétele az igazságnak. Mivel a valóság a szó itt releváns értelmében nem ellentmondásos, nem lehet az a róla tett igaz kijelentés sem. Fordítva azonban nem áll: attól, hogy egy ismeret nem tartalmaz ellentmondást, mondhat valami mást, mint ami van, és több egybehangzó állítás is képezhet olyan egészet, amely ellenkezik a tényekkel.

Radikális szakítást sejtet tehát az igazág korrespondenciaelméletével, amikor Fichte így ír: „Az összhang és az összefüggés mindabban: igazság; ahogy a gondolkodásban fellépő ellentmondás: tévedés és hazugság”. E tétel első fele a második ártatlan megfordításának tűnik, mégsem ugyanolyan meggyőző, mert az igazsághoz azt is meg szoktuk követelni, hogy az ellentmondásmentes mondatok *tartalma* feleljen meg a tényeknek. Fichte mégsem észrevétlen logikai tévedés áldozata lett itt, hiszen tételét eleve annak leszögezésével vezeti be, hogy az igazság *formális*. Ezzel pedig az igazság kérdését elválasztja a mondatok és a valóság összhangjától, vagyis elfordul a korrespondenciaelmélettől. Úgy tűnhet, Fichte is az igazság úgynevezett koherenciaelméletét vallja, amely egy adott ismeret igazságát nem azon méri, hogy tartalma megfelel-e a tényeknek, hanem azon, hogy konzisztens módon beilleszthető-e más elfogadott tételek közé. Ez a felfogás akkor lett népszerűvé a filozófiában, amikor kétségek merültek fel azzal kapcsolatban, hogy partikuláris mondatok megfeleltethetők-e partikuláris tényeknek vagy dolgoknak, sőt, hogy *hozzáférünk-e* egyáltalán a valósághoz, amellyel a mondatokat össze akarjuk hasonlítani. Ma is sokan gondolják úgy, hogy nem egyes ismereteket, hanem teljes tudományos elméleteket kell a tapasztalat egészével szembevetni, az elmélet részét képező egyes mondatok pedig akkor is igaznak minősülhetnek, ha nem tudjuk őket semmilyen konkrét ténnyel fedésbe hozni. E felfogás logikus következménye, hogy több azonos értékű rivális tudományos elmélet is létezhet egymás mellett, amit Fichte semmiképpen nem fogadna el.

Bár szokás a koherenciaelmélet első neves képviselőjeként feltüntetni, Fichte csak annyiban értene egyet ezzel az elmélettel, hogy ő sem korrespondenciaként ragadja meg az igazságot, mégpedig azért nem, mert ő még abban sem hisz, hogy egyáltalán *léteznének* olyan tőlünk független tények, amelyekkel egybevetethetnénk az állításainkat. Láttuk, hogy a számunkra egyedül hozzáférhető és egyedül létező világ szerinte az én immanens törvényei szerinti konstrukció, nem pedig olyasmi, ami akkor is létezne és tulajdonságokkal bírna, ha nem ismernénk meg. Persze mondhatná valaki, hogy mindegy, honnan van az a világ, amely körülvesz bennünket: saját öntudatlan cselekvésünk eredményeként jön létre vagy készen találjuk, így is, úgy is azokat az ismereteket érdemes igaznak tekinteni, amelyek korrespondálnak vele. Ez az ellenvetés olyannyira jogos, hogy Fichte el is fogadhatja. Ő is azokat az ismereteket tekinti csak igaznak, amelyek megfelelnek a világnak. Ő sem gondolja, hogy pusztán attól igaz egy tétel, hogy ellentmondásmentesen illeszkedik egy rendszerbe, ha ez a rendszer

merőben kitalált és alaptalan.⁵ De ha a világ valóban az én szükségszerű és öntudatlan cselekvése révén konstituálódik, akkor biztosabb módja az igazság elérésének, ha nem a világot létrehozó cselekvés eredményére ügyelünk, hanem magára a cselekvésre. Nemcsak úgy ítélnünk ugyanis az igazságról, hogy összevetjük a megismerőtevékenységünk eredményeként előállt ismeretet a világkonstituáló tevékenységünk eredményével, hanem úgy is, hogy magukat e tevékenységeket vetjük össze. Így azok az ismeretek lesznek igazak, amelyeket olyan aktusok révén szerzünk, amelyek összhangban állnak az ismerettárgyakat eredményező cselekedeteinkkel. Fichte szerint számos félreértésnek vehetjük elejét, ha az igazság fogalmát a körülöttünk levő világ és az elménkben levő gondolatok korrespondenciája helyett a világ *eredetének* és a gondolatok *eredetének* az összhangjaként, vagyis az énnel önmagával való összhangjaként közelítjük meg. Az igazság így teljesen formálissá válik. Mindegy, hogy mit ismerünk meg, ha összhangban vagyunk önmagunkkal, ismeretünk igaz lesz, mégpedig akár a korrespondencia értelmében is. Ha az én koherens, ha nincsenek benne ellentmondások, akkor világot alkotó cselekvése nyomán ellentmondásmentes világ, megismerő cselekvése nyomán pedig ellentmondásmentes és a világot pontosan leíró tudás jön létre. Ezért is tekinti Fichte a „Mindig legyél egységben önmagaddal!” parancsot az ember legfőbb törvényének. Már annak a sorozatnak a nyitóelőadásában is hasonlóképpen fogalmazott, amelybe az igazságról szóló fejtegetések eredetileg illeszkedtek: az ember „végső rendeltetése ennél fogva az abszolút egység, állandó azonosság, az önmagával való teljes összhang”.⁶

A teljesség kedvéért érdemes még egy gondolattal kiegészíteni az elmondottakat. Fichte valójában nem két különböző tevékenységről beszél, amikor azt követeli, hogy a világot konstituáló és a világot megismerő tevékenység legyen összhangban egymással. Korábban láttuk, hogy az én azáltal konstituálja a világot, hogy megismeri, és azáltal ismeri meg, hogy konstituálja: mivel ismereteink *minden vonásukban* megismerőképességünktől függenek, csak úgy magyarázhatjuk meg, miért felelhetnek meg mégiscsak a világnak, ha elfogadjuk, hogy a világ is megismerőképességünk működésének az eredménye. Legalábbis *számunkra* nincs más világ, mint ismereteink világa, és nincsen semmi más ebben a világban, mint amit megismerésünkkel tételeztünk benne. Ez persze azt is jelenti, hogy a megismerés aktivitás, nem pedig passzív befogadása annak, ami a mi hozzájárulásunk nélkül is van. Ezért is gondolta Fichte, hogy a megismerés, a világgal megegyező képzetek kialakításának ösztöne az esztétikai és a gyakorlati ösztön mellett az önálló cselekvésre irányuló ösztönünk egyik megnyilvánulási formája.

Kétségtelen, hogy transzcendentális idealizmusa jegyében Fichte szokatlan értelmezését adta a magunk körül talált világnak. Ám ez lehetővé tette számára, hogy ismereteink ellentmondásmentességét az igazság elégséges feltételének tekintve, vagyis az igazság elméletében a korrespondencia helyére a koherenciát állítva is hűséges maradjon a korrespondenciaelmélet alapvető intuíciójához: csak azokat a mondatokat fogadta el igaznak, amelyek

⁵ Vö. J. G. Fichte: A Tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról. Meghívóirat gyanánt a szerzőnek az e tudományról tartandó előadásaihoz. In Felkai G.: *Fichte*. Budapest, Kossuth, 1988. 185–230.; 188–189.

⁶ J. G. Fichte: Előadások a tudás emberének rendeltetéséről. In: J. G. Fichte: *Az erkölcsstan rendszere*. Budapest, Gondolat, 1976. 9–72.; 18. Hasonló megfogalmazást találunk egy 1795-ös tanulmányban is. Az emberben lévő legmagasabb ösztön ebben a parancsban nyilvánul meg: „Egyezz meg önmagaddal!” (J. G. Fichte: A nyelv eredetéről és a nyelvi képességről. In Felkai: *Fichte*. 232–271.; 236.)

azt mondják ki, ami van. Ezért még ha ma kevés követője is van gondolkodásának, két szempontból is figyelemre méltó mindaz, amit *Az igazság iránti tiszta vonzalom élnkítéséről és fokozásáról* megfogalmaz. Fichte igazságfogalma, amely a világot magába felvevő és így önmagába záruló én filozófiájához illeszkedik, előkészítette és egyes aspektusaiban megelőlegezte az elméletekbe és paradigmákba zárkózó modern természettudományok igazságfogalmát. Ezen kívül az esszé nyomatékosan érvel amellett, hogy az igazságot önmagáért kell keresni, vagyis függetlenül attól, hogy hasznot húzunk-e abból, ami a kutatás nyomán kiderül. Az igazság keresésével önmagunknak tartozunk.